

**ЛЮБЧУК Н. В.**

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

## ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЯК ПРОБЛЕМА ПЕРЕКЛАДУ

У статті розглянуто типи і роль фразеологічних трансформацій у художньому творі, проаналізовано можливості відтворення функцій трансформованих фразеологізмів у перекладі.

**Ключові слова:** узуальна фразеологічна одиниця, трансформація, класифікація трансформацій, переклад, адекватний переклад, відповідник, калькування.

В статье рассмотрены типы и роль фразеологических трансформаций в художественном тексте, проанализированы возможности передачи функций трансформированных фразеологизмов при переводе.

**Ключевые слова:** узуальная фразеологическая единица, трансформация, классификация трансформаций, перевод, адекватный перевод, соответствие, калькирование.

The article deals with types and the role of transformations of idioms in literary works. The possibilities to render functions of transformed idioms in translation are analysed.

**Key words:** customary idiom, transformation, classification of transformations, translation, faithful translation, analogue, calquing.

Фразеологізми як засіб підвищення образності, експресивності висловлювання завжди привертали увагу лінгвістів. Одним із напрямів дослідження став аналіз трансформацій фразеологічних одиниць у мовленні. Серед науковців, які присвятили свої праці цій проблематиці можна назвати О. Куніна, Г. Бургера, В. Фляйшера та інших. Проте в перекладознавчому аспекті це явище досліджується надзвичайно слабо. Аналіз же фактичного матеріалу свідчить, що автори досить часто вдаються до цього стилістичного прийому. Р. Гарскі, описуючи використання фразеологізмів у назвах газетних статей, зауважує, що у ЗМІ різного роду трансформації фразеологізмів виходять на перший план, відтісняючи на задній план використання традиційних форм висловів [1:109]. Це твердження стосується також фразеологізмів, вжитих для опису подій як у газетних текстах, так і в художньому творі. Отже, необхідність пошуку шляхів адекватного відтворення трансформованих фразеологізмів у перекладі й зумовлює **актуальність** дослідження.

**Метою** статті є аналіз фразеологічних трансформацій і способів відтворення функцій трансформованих фразеологізмів у перекладі.

**Об’єктом** дослідження є трансформовані фразеологічні одиниці.

**Предметом** – способи відтворення їх функцій у перекладі.

**Матеріалом** дослідження стали романи І. Ільфа і Є. Петрова “Дванадцять стільців” і М. Булгакова “Майстер і Маргарита” та їх українські й німецькі переклади.

**Наукова новизна** дослідження полягає у випрацюванні способів відтворення функцій трансформованих фразеологічних одиниць у перекладі.

Незважаючи на досить активне дослідження фразеологічних трансформацій, єдиної узагальненої їх класифікації на сьогоднішній день не існує. Більшість науковців звертають увагу на подвійну актуалізацію. Так, О. Кунін наводить чотири різновиди подвійної актуалізації:

1. Одночасне використання звороту як фразеологізму і як змінного словосполучення;
2. Обігрування буквального значення одного компонента фразеологізму;
3. Обігрування буквального значення двох компонентів фразеологізму;
4. Обігрування буквального значення трьох компонентів фразеологізму [2:13–17].

Проте для створення стилістичного ефекту служить не лише подвійна актуалізація. Змін можуть зазнавати як структура, так і семантика фразеологізму. В. Фляйшер, окрім актуалізації “буквального”, нефразеологічного значення вислову, наводить ще три типи модифікацій, які служать для підсилення експресивності тексту: 1) повторення компонента фразеологізму за межами фразеологічної конструкції; 2) поєднання семантично несполучених елементів, особливо заміна позначення осіб на позначення речей; 3) накопичення фразеологізмів [3:218-220]. У монографії "Stilistik der deutschen Gegenwartssprache" В. Фляйшер, Г. Міхель і Г. Штарке звернули увагу на те, що повністю змінити семантику фразеологізму можна шляхом паралельного використання усталеного і вільного словосполучень [4:159].

Б. Ажнюк розрізняє два шляхи актуалізації фразеологізмів: “1) без видимих трансформацій плану вираження чи плану змісту,

2) з трансформацією обох чи якогось одного з цих планів” [5:113]. Причому другий тип ділиться на два підвиди: “а) з трансформацією плану змісту і незмінним планом вираження, б) з трансформацією плану вираження і плану змісту” [5:118].

Г. Шмале відносить до способів, що забезпечують гру слів, 1) актуалізацію (фіктивного) буквального значення; 2) модифікацію компонента фразеологізму; 3) використання одного з компонентів фразеологізму А у наступній конструкції В; 4) специфічне ситуативне вживання фразеологізму [6:210].

Узагальнюючи наведені класифікації і результати аналізу фактичного матеріалу, можна запропонувати таку класифікацію способів актуалізації фразеологічних одиниць:

I. Трансформація фразеологічної одиниці:

1. Субституція (заміна одного компонента фразеологізму іншим);
2. Редукція (опущення одного або кількох компонентів);
3. Розширення (введення до складу фразеологізму одного або кількох компонентів);
4. Об’єднання кількох трансформацій (найчастіше йдеться про об’єднання субституції і розширення);
5. Контамінація (об’єднання двох фразеологізмів в один);
6. Адаптація до конкретної ситуації (можлива шляхом контамінації двох або більше фразеологізмів або обігрування одного з компонентів фразеологізму в контексті);
7. Розірвання фразеологізму (використання окремих частин фразеологізму в різних реченнях або частинах речення, що створює ефект протиставлення або підсилення частин фразеологізму);
8. Зміна структури вислову при збереженні образу (значення при цьому змінюється, часто на протилежне);
9. Використання образу для створення нового вислову;

II. Накопичення фразеологізмів;

III. Актуалізація прямого значення фразеологізму.

Відтворення трансформованих фразеологізмів у перекладі потребує подвійних зусиль, адже спочатку вислів слід ідентифікувати. На заваді використанню словникового відповідника може стати особливість вживання, актуалізація певного компонента. Крім того, трансформовані фразеологізми відіграють у тексті

подвійну роль, створюючи, з одного боку, ефект упізнаваності, а з іншого, ефект новизни. При перекладі слід ретельно зважувати роль кожної окремої деталі, не забуваючи, що адекватність перекладу – “це його функціональна тотожність оригіналові; за якої враховується рецепція дискурсу” [7:153].

Матеріалом для ілюстрування розв’язання проблеми перекладу трансформованих фразеологізмів не випадково були обрані романи І. Ільфа і Є. Петрова “Дванадцять стільців” і М. Булгакова “Майстер і Маргарита”. Гра з фразеологізмами є визначальною рисою цих творів. Отже, нехтування відтворенням цього прийому призведе до значних стилістичних втрат.

Надзвичайно сильним стилістичним прийомом є ситуативне поєднання кількох фразеологізмів завдяки спільному компоненту, як наприклад, у реченні:

*“Он еще неясно представлял себе, что последует вслед за получением ордеров, но был уверен, что тогда все пойдет как по маслу: “А маслом, – почему-то вертелось у него в голове, – каши не испортишь”.*

*Между тем каша заваривалась большая” [8:85].*

В українському перекладі гру було відтворено повністю, що й не дивно, адже всі вислови мають еквіваленти в українській мові:

*“Він ще неясно уявляв собі, що станеться після одержання ордерів, але був певний, що тоді все піде як по маслу: “А маслом, – чомусь крутилося у нього в голові, – каші не зіпсуєш”.*

*Тим часом каша заварювалась велика” [9:69–70].*

У німецькому перекладі ці речення було випущено, що знівелювало характеристику образного мислення Остапа Бендера.

У наступному прикладі завдяки широкій семантиці одного із слів-компонентів поєднуються вислів з переносним значенням і вислови з прямим значенням, останнім при цьому надано переносного значення:

*“Но сегодня такая ночь, когда сводятся счеты. Рыцарь свой счет оплатил и закрыл” [11:652].*

Особливості лексичної і фразеологічної систем української мови дають можливість повністю відтворити таке поєднання висловів:

*“Але сьогодні така ніч, коли квитуються рахунки. Лицар свій*

рахунок сплатив і закрив” [12:390].

“Та сьогодні така ніч, коли зводяться рахунки. Лицар свого рахунка сплатив і закрив” [13:354].

Впадає в око відмінність у перекладах компонентного складу першого вислову. У цьому разі можна говорити про наявність варіантних відповідників.

Томас Решеке, перекладаючи вислів *сводятся счета*, використав вислів із значно ширшою семантикою – *Bilanz ziehen* (підбивати підсумок), втративши при цьому гру слів. Цей вибір зрозуміти важко, адже в німецькій мові наявний вислів *Rechnungen begleichen (mit j-m)* (зводити рахунки), який має також пряме значення "сплатити рахунки". Другий вислів відтворено повністю:

“Aber heute ist eine Nacht, in der Bilanz gezogen wird. Der Ritter hat seine Rechnung bezahlt und abgeschlossen” [14:470].

Вдалішим видається відтворення обігрування компонента фразеологізму в діалозі Понтія Пілата і Ієшуа:

“Ну хотя бы жизнью твоею... ею клясться самое время, так как она висит на волоске, знай это!

– Не думаешь ли ты, что ты ее подвесил, игемон?..

– Я могу перерезать этот волосок ...

– ... согласишься, что перерезать волосок может лишь тот, кто его подвесил?

– Так, так ... не знаю, кто подвесил твой язык, но подвешен он хорошо” [11:292].

Авторське обігрування компонента фразеологізму відтворене в усіх перекладах, проте по-різному:

“Та хоча б життям твоїм ... ним заприсягатися саме час, бо воно висить на волосинці, знай це!

– Чи не гадаєш, ігемоне, що це ти його підвісив?..

– Я можу перетяти цю волосинку.

– ... Погодься, що перетяти волосинку, либонь, спроможен лише той, хто її підвісив?

– Атож, атож ... Не знаю, хто підвісив тобі языка, але підвішено його добре” [12:41].

“Та хоча б життям твоїм ... ним клястися самий час, оскільки висить воно на волосинці, знай це!

– Чи не гадаєш ти, що це ти його підвісив, ігемоне?..

- Я можу перерізати цю волосинку.
- ... погодься, що перерізати волосинку може лише той, хто привісив?
- Так, так ... Не знаю, хто привісив твого язика, але привішений він добре” [13:28].

“*Meinetwegen bei deinem Leben ... bei ihm zu schwören ist höchste Zeit, denn wisse, es hängt an einem Haar*.
- *Du vermeinst doch nicht, daß du es dort aufgehängt hättest, Hegemon?*
- *Ich kann jedenfalls dieses Haar zerschneiden*.
- ... *Du wirst zugeben, daß es doch wohl nur der zerschneiden kann, der es aufgehängt hat*.
- *Soso ... Ich weiß nicht, wer deine Zunge aufgehängt hat, doch ist sie trefflich aufgehängt”* [14:36].

З наведених уривків видно, що перекладаючи вислів *висеть на волоске*, всі перекладачі використали наявні в мовах фразеологічні еквіваленти, подальша гра слів була скалькована. Вислів *язык хорошо подвешен* українські перекладачі відтворили за допомогою еквівалентів, але Ю. Некрутенко замінив узуальний компонент *підвішений* на *привішений*, що не вплинуло на експресивність вислову. Т. Решеке скалькував російський вислів, хоча в німецькій мові наявний фразеологічний відповідник *eine geläufige (fertige, flinke) Zunge haben*. Таке калькування стало можливим завдяки прозорості образу. З контексту значення вислову стає зрозумілим. Проте експресивність вислову посилюється через його незвичність для німця. Виправдати кальку можна тим, що перекладач зберіг характерну для стилю М. Булгакова гру слів.

Компонент фразеологізму може обіграватися у фразеологічно не зв'язаному контексті. Способи перекладу тут також можуть бути різними. Порівняймо два приклади:

“Под счастливой звездой родился критик Латунский. Она спасла его от встречи с Маргаритой” [11:505].

“Під щасливою зіркою народився критик Латунський. Вона порятувала його від зустрічі з Маргаритою” [12:248].

“Під щасливою зорею народився критик Латунський. Вона врятувала його від зустрічі з Маргаритою” [13:224].

“Unter einem glücklichen Stern war er geboren, der Kritiker

*Latuski und der Stern bewahrte ihn vor der Begegnung mit Margarita*” [14:297].

*“Вы с ума сошли! Я протестую! Вы не имеете права! Есть же, наконец, закон! Хотя дуракам он и не писан, но вам, может быть, понаслышке известно, что мебель может стоять еще две недели!..”* [8:191].

*“Ви збожеволіли! Я протестую! Ви не маєте права! Є ж напевно закон! Хоч дурням він і не писаний, але вам, можливо, з людських слів відомо, що меблі можуть стояти ще два тижні!..”* [9:170].

*“Sind Sie verrückt geworden? Ich protestiere! Sie haben kein Recht dazu! Es gibt doch schließlich noch ein Gesetz! Wenn es auch nicht für die Narren geschrieben ist, so sollte Ihnen doch vom Hörensagen bekannt sein, daß das Möbelstück noch zwei Wochen stehen kann ... !”* [10:185].

Вжитий у першому прикладі вислів належить до інтернаціоналізмів і тому легко відтворюється всіма аналізованими мовами. Щоправда, українські перекладачі вибрали різні його варіанти. Обидва зафіксовані у “Фразеологічному словнику української мови”, отже, маємо справу з варіантними відповідниками. Впадає в око, що українські перекладачі зберегли заміну слова *зірка* в другому реченні на займенник *вона*, німецький же повторив слово *der Stern*, ще більше підкресливши роль зірки у порятунку. Стиль автора при цьому порушений не був, оскільки такі повтори є його характерною рисою. У другому прикладі вжито вислів, який в німецькій мові має відповідники з іншим компонентним складом *verrückt und fünf sind neune*, *verrückt und drei sind sieben*. Використання цих висловів унеможлиблює протиставлення двох речень, створюване повторенням слова *закон*. Отже, калькування стало єдино можливим способом відтворення задуму авторів.

Причиною відмови у перекладі від словникового відповідника (хоч і не завжди виправданою) може бути використання частини фразеологізму в різних реченнях, як от у словах Бендера, звернених до Вороб'янінова:

*“Вот тебе милиция! Вот тебе дороговизна стульев для трудящихся всех стран! Вот тебе ночные прогулки по девочкам!*

*Вот тебе седина в бороду! Вот тебе бес в ребро” [8:174].*

*“От тобі міліція! От тобі дорожнеча стільців для трудящих усіх країн! От тобі нічні прогулянки до дівчат! От тобі сивина в бороду! От тобі біс у ребро!” [9:154].*

*“Hier hast du die Miliz! Hier hast du die Wucherpreise für die Proletarier aller Länder! Hier hast du deine Freudennächte!” [10:167].*

Розглядаючи наведений приклад, можна припустити, що німецький перекладач не розпізнав усталений вислів, тому й опустив два речення у перекладі. Адже в німецькій мові наявний відповідник російського *седина в бороду, бес в ребро* – *Alter schützt vor Torheit nicht*. Цей вислів цілком можна було використати, повторивши

*Hier hast du Alter schützt vor Torheit nicht.*

У такому перекладі фразеологізм не розривається, проте конотації висловлювання зберігаються.

Іншим видом трансформації є актуалізація компонента фразеологізму шляхом введення уточнюючого означення. Наприклад:

*“Холодный, рассудительный голос великого комбинатора оказал свое обычное магическое действие. Воробьянинов вытянул руки по вытертым швам и замолчал” [8:261].*

*“Холодний розсудливий голос великого комбінатора справив свій звичайний магичний вплив. Вороб’янінов витяг руки по витертих швах і замовк” [9:234].*

*“Die kühle nüchterne Stimme des großen Kombinars verfehlte auch diesmal ihre magische Wirkung nicht. Ippolit preßte die Hände an die ausgefransten Hosennähte und rieß sich zusammen” [10:260].*

У цьому прикладі вихідним був вислів *руки по швам*, якому в українській мові відповідає *струнко*, а в німецькій – *Hände lang*. Означення ж *вытертые* дає яскраву і важливу характеристику вигляду Вороб’янінова. Додати таке означення в українській і німецькій відповідники неможливо. Передати характеристику можна за допомогою калькування, хоча асоціація з усталеним висловом зникає, стан же героя лише певною мірою відтворено за допомогою *sich zusammenreißen* (опанувати себе).

Інколи зміна структури фразеологізму зумовлює зміну його семантики. Простежмо це на прикладі:

*“Правильно, – приговаривал Остап, – а теперь по шее. Два*



раза. Так. Ничего не поделаешь. Иногда яйцам приходится учить зарвавшуюся курицу” [8:177].

Вихідним тут був вислів *яйца курицу не учат*. Опустивши заперечення і додавши дієслово *приходится*, автори надали вислову протилежного значення. Подібну трансформацію застосував і український перекладач. Щоправда, вихідний український вислів має форму *Яйця курей не вчать*. Але заміна множини *курей* на однину *курку* доречна в цьому контексті:

“*Отак його! – притакував Остап, – а тепер по шиї. Двічі. Так. Нічого не вдієш. Іноді доводиться яйцям вчити знахабнілу курку ...*” [9:156–157].

Німецький відповідник російського вислову має подібний компонентний склад, але іншу форму – *das Ei will klüger sein als die Henne*, тому німецький перекладач змушений був застосовувати додаткові трансформації, щоб підкреслити, що яйця мають не лише бути розумнішими за курку, а й вчити її:

“*Richtig*”, sagte Ostap, “*und jetzt ins Genick. Zweimal. So. Es hilft nichts, manchmal müssen die Eier die zuchtlose Henne belehren ...*” [10:170].

У наступному прикладі образ з усталеного вислову був використаний для створення нової ситуації:

“Из двух зайцев, – сказал он, – выбирают того, который пожирнее. Поедем вместе” [8:237].

Відомий вислів *за двома зайцями погонишся, ни одного не поймаешь*. Розуміючи, що їхати за кількома стільцями і стежити за тим, що залишається в місті, одночасно неможливо, Остап вибирає жирнішого зайця, тобто їде за кількома стільцями. В українській і німецькій мовах вислів має відповідники *Хто два зайці гонить, жодного не здогонить*, *Wer zwei Hasen hetzt, fängt keinen*. Отже, образ той самий, тому в перекладах була застосована аналогічна трансформація:

“З двох зайців, – сказав він, – выбирают того, який жирніший. Поїдьмо разом” [9:212].

“Von zwei Hasen”, sagte er “wählt man den fetteren. Fahren wir gemeinsam” [10:236].

Аналіз наведених прикладів дає підстави стверджувати, що застосування у перекладі трансформацій, аналогічних тим, що були

застосовані в оригіналі, можливе лише за наявності в мові перекладу одиниць, еквівалентних вихідним. Якщо відповідник має інший образ, повторення трансформації можливе в рідкісних випадках. Інколи використовується узуальний відповідник без застосування трансформацій або з застосуванням трансформацій іншого типу. Опущення фразеологізмів призводить до стилістичних втрат. Прийом компенсації, доречний при перекладі узуальних одиниць, не може бути застосований через необхідність негайного відтворення актуалізації. Виходом з такої ситуації може бути калькування, якщо образ вихідної одиниці достатньо прозорий. Безумовно, така одиниця сприймається як абсолютно нова, не забезпечує асоціативного зв'язку з чимось відомим, отже, експресивність тексту перекладу дещо більша за експресивність вихідного тексту. Проте втрати при перекладі неминучі, слід лише визначити, які риси важливіші для відтворення.

## ЛІТЕРАТУРА

1. *Garski R.* “Der mit dem Wolf tanzt”. Kreativer Gebrauch von Phraseologismen in Zeitungsüberschriften / Rudolf Garski // Der Sprachdienst. – № 3. – Jg. 52. – 2008. – S. 105–117.
2. *Кунин А. В.* Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистики / Александр Владимирович Кунин // Иностранные языки в школе. – № 6. – 1974. – С. 13–17.
3. *Fleischer W.* Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache / Wolfgang Fleischer. – Leipzig : VEB Bibliographisches Institut, 1982. – 250 S.
4. *Fleischer W.* Stilistik der deutschen Gegenwartssprache / [W. Fleischer, G. Michel, G. Starke]. – Frankfurt/Main : Peter Lang, 1996. – 341 S.
5. *Ажнюк Б. М.* Актуалізація фразеологізму в художньому тексті і завдання перекладу / Б. М. Ажнюк // Теория и практика перевода. – 1984. – Вып. 11. – С. 113–121.
6. *Schmale G.* Wortspiele mit phraseologischen Ausdrücken in deutschen Talkshows / Günter Schmale // Deutsch als Fremdsprache. – 2005. – Н. 4. – Jg. 42. – S. 210–214.
7. *Чередниченко О. І.* Про мову і переклад / Олександр Іванович Чередниченко. – К. : Либідь, 2007. – 248 с.

## ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

8. *Ильф И.* Двенадцать стульев / И. Ильф, Е. Петров // Двенадцать стульев. Золотой теленок. – Одесса : Одесское книжное изд-во, 1960. – С. 17–326.
9. *Ильф И.* Дванадцять стільців / И. Ильф, Е. Петров // Дванадцять стільців. Золоте теля. – К. : Дніпро, 1989. – С. 3–292.
10. *Ilf I.* Zwölf Stühle / I. Ilf, Je. Petrow /aus dem Rus. übertragen von Ernst von Eck, bearb. von Claus Ulrich Wiesner. – Leipzig : Verlag Philipp Reclam jun., 1975. – 330 S.
11. *Булгаков М. А.* Мастер и Маргарита / М. А. Булгаков // Белая гвардия. Мастер и Маргарита. – К. : Молодь, 1989. – С. 272–669.
12. *Булгаков М. О.* Майстер і Маргарита / М. О. Булгаков ; [пер. з рос. М. А. Білоруса]. – Харків : Фоліо, 2006. – 415 с.
13. *Булгаков М.* Майстер і Маргарита / М. Булгаков ; [пер. з рос. Ю. Некрутенка]. – Львів : Кальварія, 2006. – 432 с.
14. *Bulgakow M.* Der Meister und Margarita / M. Bulgakow / Übers. aus dem Russischen von Thomas Reschke. – [4. Aufl.]. – Sammlung Luchterhand, 2007. – 511 S.